

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

met Hart & Ziel

Súdwest-Fryslân
KERKENVISIE MET
160 UITDAGINGEN

Een ontvangende ziel
DUURZAAMHEID

Vergeet de gelovigen niet
DRAAGVLAK

Elke kerk een verhaal
TOEGANKELIJKHEID

Trends en inzichten
KENNIS ALS DRAGER

Pagina 3

De nationale
KERKENAANPAK

KENNIS

MINDER DAN 50% RELIGIEUS

Voor het eerst rekent iets minder dan de helft van de Nederlanders zich nog tot een religieuze groepering. Vijf jaar geleden was dat nog 54 procent (bron: CBS).

Trends in religieus erfgoed

VERWACHTE LEEGSTAND

Verwacht wordt dat 30 tot 80 procent van de plusminus 6000 kerken in Nederland haar oorspronkelijke functie gaat verliezen (bron: CIO-K tijdens ronde tafelbijeenkomst Tweede Kamer, november 2016).

COVER

In 2005 viel het stuc van het plafond - de St. Petruskerk (1884) moest sluiten. Sindsdien zetten burgers, ondernemers en lokale gemeente zich in om het gebouw te behouden. In april 2018 werd het gebouw opnieuw geopend als DePetrus. De 'huiskamer van Vught' huist vele functies: van bieb tot wereldwinkel, van museum tot atelier, van co-workings space tot ontmoetingsplaats voor demente ouderen. En in het voorportaal kun je bij het Mariabeeld nog elke dag een kaarsje aansteken.

Beeld: Jeroen Pulles

1,3 MILJOEN MIGRANTEN

Nederland telt 1200 migrantenkerken. Ze hebben zo'n 1,3 miljoen leden, afkomstig uit 75 verschillende landen. De meeste vind je in de vier grote steden. Huisvesting is een speerpunt in het beleid van koepelorganisatie SKIN (Samenwerkende Kerken In Nederland).

13,5 MILJOEN

Voor de bestrijding van leegstand van religieus erfgoed stelt het kabinet in de regeerperiode t/m 2021 13,5 miljoen euro beschikbaar. (bron: Cultuurbrief 'Cultuur in een open samenleving')

GROOTSTE MUSEUM

Steeds meer kerken stellen zich ook open voor het brede publiek. Inmiddels hebben zich 14 kerken en twee synagogen verzameld onder de vlag van het 'Grootste Museum van Nederland'. Lees meer op pagina 12.

3 DORPSKERKENAMBASSADEURS

De PKN (Protestantse Kerk in Nederland) stelde eerder dit jaar drie dorpskerken-ambassadeurs aan. Zij gaan dorpskerken ondersteunen om voor hun directe omgeving vitaal en present te zijn en blijven (bron: PKN).

IN EUROPA

De ca. 500.000 religieuze gebouwen in Europa drukken bij uitstek de culturele waarden uit waar het continent voor staat, vindt de Europese Commissie. En dus komen er nieuwe actieprogramma's voor religieus erfgoed, waarin meervoudig gebruik, herbestemming en toegankelijkheid centraal staan. Andere Europese landen kiezen nu voor de toekomstgerichte insteek die Nederland al volgt (bron: Future Religious Heritage).

20 KERKENVISIES

Inmiddels hebben 20 gemeenten een kerkenvisie opgesteld. In zes gemeenten lopen nu pilots. Meer over de kerkenvisies op pagina 11.

'IK BEN GROEN'

Het aantal kerkgebouwen met het Ik ben een Groene Kerk-label steeg de afgelopen twee jaar van 50 naar 210 kerken en 2 moskeeën. Meer over kerken en verduurzaming op pagina 14.

De nationale KERKENAANPAK

Steeds minder mensen in Nederland zijn religieus. Mede als gevolg daarvan sluiten kerkgebouwen hun deuren. Maar er zijn ook positieve geluiden. Het ontstaan van andere, nieuwe vormen van religiositeit en de groei van nieuwe geloofsgenootschappen, bijvoorbeeld. Ook groeit de aandacht voor het belang van de kerkgebouwen, met hun vaak prachtige interieurs en verhalen.

Het sluiten van kerkgebouwen voor de oorspronkelijke functie, betekent niet per definitie het verlies van het gebouw. Nederland koestert in toenemende mate haar kerken en kloosters. Inmiddels kennen we een lange traditie, waarin zorgvuldige en liefdevolle oplossingen worden gevonden voor meervoudig gebruik en hergebruik.

Vanuit deze situatie is een samenwerkingsprogramma opgezet dat op zaterdag 10 november 2018 in de Stevenskerk in Nijmegen is bekrachtigd. Deze samenwerking van provincies, gemeenten, kerkeigenaren en verschillende erfgoedorganisaties, wordt mogelijk gemaakt door minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Ingrid van Engelshoven.

Doel is een duurzaam toekomstperspectief ontwikkelen voor de monumentale kerkgebouwen in Nederland. Dat kan alleen als alle betrokken partijen samenwerken. Zij doen dat met vijf programma-lijnen, die in dit magazine verder worden toegelicht en ingekleurd.

Samenwerkingspartners

De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten namens de Nederlandse gemeenten, het Interprovinciaal Overleg namens de Nederlandse provincies, het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken namens de aangesloten kerkgenootschappen, de Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland, de Erfgoedvereniging Heemschut, het Museum Catharijneconvent en het Nationaal Restauratiefonds.

Dit magazine is een uitgave ter illustratie van het Programma Toekomst Religieus Erfgoed (meer info: www.toekomstreligieuserfgoed.nl).

Aan deze uitgave werkten mee: EMMA en Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (www.cultureelerfgoed.nl)- redactie, Studio Lammert Jonkman- vormgeving.

PROGRAMMALIJNEN

1 KERKENVISIES

Gemeenten wordt de mogelijkheid geboden een kerkenvisie te maken. In principe worden alle kerken uit de gemeente hierbij betrokken en komt de visie in samenspraak met alle betrokkenen tot stand.

2 KENNIS

Kennis over religieus erfgoed wordt ontwikkeld en aangeboden.

3 DUURZAAMHEID

Er wordt geïnoveerd op duurzaamheid voor religieus erfgoed. Daarmee kan worden bijgedragen aan het verlagen van de energierekening en het terugdringen van CO2.

4 TOEGANKELIJKHEID

De toegankelijkheid van kerkgebouwen wordt bevorderd. Zijn kerken vaker open, dan kunnen meer mensen genieten van religieus erfgoed. Dat vergroot het draagvlak voor het behoud van het gebouw én draagt bij aan een verbeterde exploitatie.

5 DRAAGVLAK

Het draagvlak voor het behoud van kerkgebouwen wordt vergroot. Een groeiende groep jongeren komt niet of nauwelijks in kerkgebouwen. Dat geldt ook voor veel medeburgers met een niet-gelovige achtergrond. Door hen met de rijke betekenislagen van religieus erfgoed in aanraking te brengen, willen we het draagvlak ervoor vergroten.

DE STEVENSKERK

HUDIGE FUNCTIE

Meervoudig gebruikte kerk

BEHEERDER

Stichting Stevenskerk
Nijmegen

BOUWJAAR KERK

Bouw begonnen midden
13^e eeuw. Gerestaureerd en
heropend in 1969

AANTAL INWONERS

NIJMEGEN
170.681

AANTAL DAGJESMENSEN

PER JAAR
130.000

BEGROTING

€ 280.000
(1/3 verhuur, 2/3
schenkingen en legaten)

VERDUURZAMING

Isolatie, nieuw cv-systeem,
onderzoek naar
klimaatbeheersing

Jaarlijks bezoeken meer dan 165.000 mensen de Stevenskerk in het centrum van Nijmegen.

Ze bekijken het monumentale gebouw en krijgen een rondleiding. Of ze bezoeken een concert, tentoonstelling, herdenking, lezing of feest. Daarnaast is de kerk een vrij toegankelijk monument en vervult ze nog altijd haar oorspronkelijke functie: elke zondag vindt er een oecumenische dienst plaats.

Sinds 1983 zorgt het (onbezoldigde) bestuur van de Stichting Stevenskerk Nijmegen, samen met vrijwilligers en een kleine professionele staf, voor het gebouw en de programmering. Daarbij komen veel initiatieven voort uit het enthousiasme van betrokkenen. Van de begroting komt 6 procent uit jaarlijkse rijkssubsidies voor onderhoud. Verhuur levert 30 procent op. De rest – ruim meer dan 60 procent – komt van de vele donaties die de kerk ontvangt. Voor veel Nijmegenaren is de Stevenskerk hét symbool van de stad. Een van de meest gezongen Nijmeegse volksliederen luidt dan ook: 'Al mot ik

krupe, op blote voeten gaan, ik wil nog een keer Sint Steven heuren slaon.'

Hooggelegen op een uitloper van de stuwwal, is de kerk al van verre zichtbaar. Maar, zo hooggelegen, vangt de kerk ook veel wind en is het een tochtgat van jewelste. Een eenmalige subsidie van in totaal 5,5 miljoen euro, die eerder dit jaar door het ministerie van OCW werd toegekend, zal voor een flink deel worden gestopt in zaken als isolatie, verduurzaming en mogelijk ook klimaatbeheersing. De kerk krijgt ledverlichting en de oude cv-ketels worden vervangen door hoogrendements-ketels. De vloeren worden geïsoleerd en er komt dubbel glas. Klimaatbeheersing wordt nog onderzocht.

'Verduurzamen is belangrijk', zegt directeur Heleen Wijgers, 'en we zijn ontzettend blij met die eenmalige subsidie, maar de beslissingen die we daarover nemen, bezien we in samenhang met andere, net zo belangrijke onderwerpen als openstelling, restauratie en programmering.' Het is altijd zoeken naar een balans die bij veel kerken speelt. Een comfortabel klimaat creëren voor je bezoekers, betekent feitelijk dat je de boel moet dichtkitten. Maar dat heeft gevolgen voor de vochtthuishouding en daarmee bijvoorbeeld voor de vier orgels en andere inventaris in de kerk. Duurzaamheid vereist dus een heel serieuze afweging.

'ALS EEN ZIEL die mensen ontvangt'

Het ene moment is de Stevenskerk de plek waar wordt gebeden, gedoopt en herdacht. Het andere moment het decor voor een lifestyle beurs. Directrice Heleen Wijgers: 'Wij zoeken de balans in continuïteit en vernieuwing.'

HOE BELANGRIJK IS VERHUREN VOOR DE STEVENSKERK?

'We verhuren veel aan partijen als Lux en Doornroosje, en zijn ook vaste locatie voor de Radboud Universiteit en de gemeente. Wij hebben dus een positie in het netwerk dat de gemeente Nijmegen

structuur geeft. Maar dat is lang niet het enige. We hebben laatst ook een culinair evenement georganiseerd voor en door vluchtelingen. Ook dat is Nijmegen. Tegelijkertijd wordt de kerk gebruikt voor dopen, huwelijken en uitvaarten; en iedere zondag is er een oecumenische dienst. Zo moet het ook zijn: niet alleen verhuren, maar de kerk een open huis laten zijn voor de stad. Zo ben je op allerlei manieren van betekenis voor de samenleving.'

ZOU DE KERK OOK ZONDER HUURDERS KUNNEN OVERLEVEN?

'Niet verhuren is op dit moment eigenlijk geen optie – voor geen enkele kerk, denk ik. Grenzen stellen aan hoe vaak we verhuren, kunnen wij ons nu niet permitteren. Daar zit ook een dilemma: als je verhuurt aan een derde partij, dan moet de kerk dicht en kunnen

wij uiteraard ook. En sommige dingen zijn onbespreekbaar. Zo is er iedere zondag een dienst, staan de banken altijd in liturgische opstelling en in de stiltekapel komen mensen elke dag een kaarsje branden. Dan zijn we huis van God. Daar zit continuïteit in. Maar op andere dagen

'WE BEWAREN DE BALANS DOOR CONTINUÏTEIT – IEDERE ZONDAG IS ER EEN DIENST'

zijn we een poptempel, en dan weer een locatie voor een lifestylebeurs. Je kunt het gebouw zien als een levend iets, als een ziel die mensen ontvangt.'

IS DE AANPAK VAN DE STEVENSKERK EEN VOORBEELD VOOR ANDERE KERKEN?

'Ik ben voorzitter van de grote stadskerken in Nederland. Een grote stadskerk als de Stevenskerk kun je uiteraard niet vergelijken met een kerk in een klein dorp. Voor ons is het minder moeilijk om breed draagvlak te krijgen. Wij hebben daarbij veel profijt van het toerisme dat er toch al is in de stad. Kleinere gemeenschappen hebben dezelfde problemen met hun kerk, maar moeten andere oplossingen vinden die passen bij hun situatie. Als grote stadskerken in Nederland zijn wij graag bereid om andere kerken van ons te laten leren. Dat doen we nu ook al vanuit de Vereniging Beheerders Monumentale Kerken, maar daar zullen we komende jaren nog meer op inzetten.'

'ELKE KERK MOET VERHUUR OVERWEGEN'

mensen de kerk niet bezoeken. We zijn nu al 100 dagen per jaar dicht. Natuurlijk zou je kunnen stoppen met verhuur, en alleen nog openstellen. Maar dan mis je de inkomsten en zou je eigenlijk entree moeten gaan heffen. Dat is niet gewoon in Nederland.'

HOE VIND JE DE BALANS?

'De meeste evenementen in de kerk passen goed bij de religieuze ruimte. Huurders houden daar rekening mee, en

'DE MEESTE EVENEMENTEN PASSEN BIJ DE RELIGIEUZE RUIMTE - HUURDERS HOUDEN DAAR REKENING MEE'

ZOEKEN naar oplossingen

Henk Dirkx zet zich al bijna 30 jaar in om erfgoed te behoeden voor sloop. Hij doet dat als commissielid Noord-Holland van erfgoedvereniging Heemschut. 'Een kerkgebouw is een anker.'

Henk Dirkx:
'Je zoekt het liefst naar een manier om de oorspronkelijke functie voort te zetten'

De leden van erfgoedvereniging Heemschut zijn betrokken burgers, die zich inzetten om erfgoed te behouden. Als het niet anders kan, vraagt dat om activistisch handelen, met protestacties of juridische strijd. Steeds vaker gaat het echter om meedenken en samen alternatieven onderzoeken. Dat geldt zeker bij religieus erfgoed, waar kerkgebouwen afstoten bijna altijd voortkomt uit financiële nood. Veel Heemschut-leden hebben een professionele achtergrond. Neem architect Henk Dirkx (71).

KWETSBAAR

'Ik vind het liefst een oplossing waarbij het gebouw zoveel mogelijk recht wordt gedaan. Appartementen als herbestemming vind ik minder wenselijk dan een boekwinkel. Bovendien moet het gebouw voor woningen nogal worden aangetast. Een kerk is kwetsbaar. Kleine aanpassingen kunnen al grote verstoringen teweegbrengen in wat het gebouw wil zijn van zichzelf. Want daar moet je eigenlijk naar op zoek.'

VOORTZETTEN

Een nieuwe bestemming vinden is niet makkelijk. Zo vindt het kerkbestuur het niet altijd goed dat zich een hippe

bierbrouwerij in hun gebouw vestigt. 'En dat snap ik helemaal', zegt Dirkx. 'We willen de oorspronkelijke functie in het gebouw liefst voortzetten. Bij de Oranjekerk in Amsterdam worden nog steeds diensten gehouden. Daarnaast wordt een gedeelte verhuurd om geld te kunnen verdienen. Zo houd je iets van de oorspronkelijke betekenis overeind. Maar lukt dat niet, dan moet je open staan voor nieuwe functies.'

ANKER

Neem de Laurentiuskerk in Weesp, die leeg staat sinds 2014. Iedereen die met de trein tussen Amersfoort en Amsterdam reist, heeft haar wel eens gezien. Vooral wanneer het donker is: het groene neonkruis bovenop de kerk straalt in de nacht. Maar in 2016 brandde de toren af en werd over sloop gesproken. Voor Dirkx is het onbegrijpelijk waarom je zo'n monument zou willen afbreken. 'Onze omgeving verandert continu. In die verandering hebben wij mensen ook stabiliteit nodig. Zo'n kerkgebouw is een anker, ze is je herinnering als gemeenschap. Die waarden moet je willen bewaren.'

HART

In het begin zat Heemschut aan de "protestkant": de gemeente mocht niet

overgaan tot sloop. Dirkx en zijn collega's waren bij gemeenteraden; ze zochten de media op met hun verhaal. 'We proberen tegelijkertijd altijd met de partij waar het om gaat rond de tafel te komen.' Na al het lobbyen bleek lokaal ondernemer Cees van Vliet de redder in nood. 'Zonder hem hadden we het nooit voor elkaar gekregen. Hij is een Weesper, katholiek van huis uit en heeft hart voor deze kerk.'

BAKEN

Samen werd een herbestemmingsplan gesmeed. Er komen nu o.a. een yoga-studio, een bierbrouwerij en jeneverstokerij. In de nok van de toren zelfs een hotelkamer. In de zomer van 2019 moet de kerk in zijn nieuwe vorm gereed zijn. Het geheugen van Weesp is gered. En uiteraard komt het neonlicht weer op de toren. De kerk is opnieuw baken in de duisternis.

't WESTHOES

.....
HUIDIGE FUNCTIE
Multifunctionele
accommodatie voor
20 verenigingen en
sociaalmaatschappelijke
instellingen
.....

.....
EIGENAAR
Gemeente Kerkrade
.....
BOUWJAAR KERK
1956
.....

.....
AANTAL INWONERS
KERKRADE
46.600
.....

.....
JAAR VAN HERBESTEMMING
2018
.....

.....
VERBOUWINGSKOSTEN
€ 4.000.000
.....

.....
ARCHITECT VERBOUWING
Harold Janssen, SATIUNplus
.....

In 2011 was de stemming somber in de Kerkraadse wijk Heilust. De wijk, in de jaren 50 zo optimistisch begonnen toen de Limburgse steenkoolmijnen enorme welvaart brachten, was nu het slachtoffer van onverbiddelijke krimp. De wijk zou verloederen, zo leek het, toen zelfs de grote kerk in het centrum van de wijk in 2014 haar deuren moest sluiten.

AFFECTIEF MONUMENT

Architect Harold Janssen van SATIUNplus beschouwt 't Westhoes als 'affectief monument', omdat de kerk van oudsher een grote betekenis had voor de wijk. Een beeldbepalend gebouw, dat hij zoveel mogelijk onaangetaast wilde laten. Wel verplaatste hij de entree naar de andere kant van het gebouw en verving hij de apsis door een expressief uit het gebouw stekende 'kijkdoos'. Het gebouw kreeg open ruimtes, zodat je de oorspronkelijke kerk nog kunt ervaren en de glas-in-loodramen goed kunt zien. Hierbij staat niet het gebouw, maar het meervoudig gebruik van het gebouw centraal.

VAN, VOOR EN DOOR DE WIJK

's Avonds kan de harmonie in dezelfde ruimte repeteren, waar de volgende ochtend een yogales of vergadering is. Maar 't Westhoes wordt ook gebruikt als locatie voor algemene voorzieningen van WMO en jeugdhulp. Cliënten van de zorginstellingen helpen bij het onderhoud binnen en buiten het gemeenschapshuis, of ze zetten koffie; ieder naar eigen vermogen. Ook zet de gemeente er vanuit de participatiewet mensen in met een afstand tot de arbeidsmarkt. Het is zo opnieuw een kerk van, voor en door, de wijk.

Maar nu, een aantal jaren later, ziet de wijk er heel anders uit. Gesloopte woningen hebben plaatsgemaakt voor een levendig buurtpark. Er komen nieuwe woningen bij. En de kerk – 't Westhoes – is opnieuw stralend middelpunt van de wijk. Maar nu als thuisplek voor 20 verenigingen, clubjes en sociaalmaatschappelijke organisaties.

160

uitdagingen voor
Súdwest-Fryslân

Neem nou Heeg. Of Heech op zijn Fries. De skyline van het fraai aan het Hegemer Mar gelegen dorp in de gemeente Súdwest-Fryslân wordt bepaald door drie kerken.

De bescheiden torens van de hervormde Haga, de katholieke St. Joseph en de gereformeerde Ichtus priemen boven de andere bebouwing uit en kietelen de lage Friese lucht. Heeg zou Heeg niet zijn zonder deze vertrouwde bakens, die alle drie nog religieus worden gebruikt. Maar ook dit dorp kampt met hedendaagse problemen als leegloop en ontkerkelijking. Daardoor is de toekomst van de kerken in hun huidige vorm allerm minst zeker.

De St. Joseph (links) en de Haga in Heeg
Beeld: Patrick van den Hurk

SCHRIJFMACHINEMUSEUM

Volgens een passerende inwoner is de Ichtuskerk de pineut als er harde keuzes moeten worden gemaakt. De kerk is niet monumentaal en van binnen niet meer authentiek, zegt de wandelaar. Hij verwacht daarom dat de protestanten in de oudere Haga verder zullen kerken. En dat betekent dat de Ichtus een nieuwe bestemming moet krijgen. Dat gebeurde al vaker in Súdwest-Fryslân. Zo huisvesten kerken er onder meer een maker van grafkisten, een bed & breakfast, een schrijfmachinemuseum en 'gewoon' mensen, in kerken die tot woning zijn verbouwd. Andere godshuizen dienen als theater- en concertzaal of kregen dorpshuisachtige functies.

'Heeg is zeker niet de enige plaats waar we dit probleem hebben', zegt wethouder erfgoed Stella van Gent van Súdwest-Fryslân. De gemeente, tussen 2010 en 2018 ontstaan uit zeven oude gemeenten, is inderdaad bijzonder als het om religieus erfgoed gaat. Het is qua landoppervlak de grootste gemeente van Nederland. In dat grote gebied liggen 89 kernen - 6 steden en 83 dorpen en buurtschappen - die maar liefst 160 kerken tellen. 'We moeten alleen Amsterdam laten voorgaan', zegt Van Gent. 'Daar staan er nét iets meer.' Súdwest-Fryslân heeft bovendien de meeste beschermde stads- en dorpsgezichten, is landelijk twaalfde qua aantal rijksmonumenten en herbergt de oudste terpen.

STERKE SECULARISERING

Van de kerken in de gemeente is een groot deel van middeleeuwse oorsprong en heeft het merendeel een monumentale status. Een klein deel heeft geen officiële status, zoals de Ichtus in Heeg, terwijl die wel degelijk monumentale kenmerken heeft. 'Eigenlijk hebben we hier 160 uitdagingen', aldus Van Gent.

Stella van Gent:
'Er komt een energie vrij waarvan je voorheen niet wist dat die er was'

'We liggen niet dagelijks wakker van ons religieus erfgoed, maar de situatie wordt wel urgenter. Want ook hier is er sprake van sterke secularisering. We moeten de toekomst van het religieus erfgoed daarom nu goed inrichten. Dus we doen graag mee met de pilot om een gemeentelijke kerkenvisie op te stellen. We willen meedenken over wat onze kernen willen en wat ze nodig hebben.'

Om al die 89 steden, dorpen en buurtschappen te betrekken, heeft Súdwest-Fryslân tien dorpscoördinatoren. 'Dat zijn ambtenaren die onze ogen en oren in de gemeenschap zijn, en andersom voor de gemeenschappen de toegang tot de gemeente vormen', zegt Van Gent. 'Daarnaast hebben mijn collega-wethouders en ik ieder 15 dorpen en wijken onder onze hoede. Zo blijven we als gemeente op de hoogte van wat er in de gemeenschappen goed gaat en van wat de mensen er zorgen baart. En de kerken zijn een belangrijk deel van die gemeenschappen. Vaak is de kerk het enige dat een dorp nog heeft. En die dorpen worden leger en leger.'

LEEFBAARHEID OP ÉÉN

De gemeente zet bij de kerkenvisie in op gemeenschapszin, ofwel *mienskip* op zijn Fries. Van Gent: 'Iepen mienskip,

open gemeenschap. Dat komt voort uit de oude terpencultuur hier. Gezamenlijk dingen verwezenlijken, waarbij de gemeenschap zichzelf maximaal in stand houdt, en de overheid incidenteel en minimaal bijdraagt. Voor kerken betekent dat bijvoorbeeld zorgen dat het gebouw in goede staat blijft. Maar bij alles wat we doen staat leefbaarheid op één. Want een gemeenschap heeft plekken nodig waar mensen samen kunnen komen, waar ze kunnen trouwen, rouwen, feesten en recreëren. En op twee staat het beeldbepalende karakter van de kerken. We gaan niet slopen, maar denken mee over herbestemming. En dat is maatwerk, waarbij elk dorp zijn eigen ontwikkeling kiest.'

Dat laatste punt zal Súdwest-Fryslân daarom zeker opnemen in de kerkenvisie. 'Dat is voor ons de kern, maatwerk. En welbevinden', zegt Van Gent. 'We gaan dus niet tot in de puntjes alles vastleggen, maar vooral onze intenties

'DE KERN VAN ONZE KERKENVISIE IS: MAATWERK'

uitspreken. Daarbij moeten we ook denken aan continuïteit en toekomstbestendigheid, zodat we niet later alsnog tegen de problemen aanlopen. Dat alles doen we in samenspraak met de gemeenschappen. Die hebben vaak overigens niet alleen te maken met de herbestemming van hun kerken, maar ook met leegstaande schoolgebouwen en overbesteden dorpshuizen. Of het leeft? Zeker! Er melden zich nu al mensen die willen meedenken. Er komt een energie vrij waarvan je voorheen niet wist dat die er was.'

Esther Graftdijk is zelflid van een geloofsgemeenschap in Haarlem. Daarbij studeerde ze aan de Reinwardt Academie af op religieus erfgoed en herbestemming, en geeft ze momenteel rondleidingen in kerken in Amsterdam. Een driedubbele verbondenheid met kerken dus. 'Het allerbelangrijkste is: praat met de verschillende belanghebbenden.'

‘VERGEET de gelovigen niet’

‘Ik zelf ben kerkengek. Vanuit kunst- en cultuurhistorisch perspectief vind ik kerkgebouwen heel belangrijk. Daarnaast zijn het vaak gewoon prachtige gebouwen. Persoonlijk kan ik erg genieten van kerken: de stilte, de gewijde sfeer, de indrukwekkende bouw – het brengt een zeker gevoel van eerbied bij mij teweeg.’

JE ONDERZOCHT VOOR JE STUDIE DE SLUITING VAN EEN KATHOLIEKE KERK IN NOORD-HOLLAND. WELKE INZICHTEN LEVERDE DAT OP?

‘Het allerbelangrijkste: praat met de verschillende belanghebbenden en luister naar hen. De geloofsgemeenschap is hierin een belangrijke groep. Binnen de gemeenschap die ik onderzocht, heersten zo veel gevoelens van boosheid, onbegrip en onmacht. Ze voelden zich niet serieus genomen en hun emoties werden niet gehoord. Ik heb zelf een kerkelijke achtergrond en kan daardoor heel goed begrijpen dat het lot van zo’n

kerkgebouw gevoelig ligt. Het is al moeilijk genoeg dat je wellicht je vertrouwde kerkgebouw moet afstaan. Betrek ze bij herbestemmingsplannen, communiceer goed. Zoek naar een manier om misschien een deel van de kerk nog als devotie-ruimte in gebruik te houden.’

HEB JE ERVARING MET HET FORMULEREN VAN EEN KERKENVISIE? OF MET HET ZOEKEN NAAR NIEUWE WEGEN VANUIT DE KERKGEMEENSCHAP?

‘Nee. Ik heb wel veel verschillende casussen bestudeerd voor mijn studie (bachelor cultureel erfgoed). Mensen blijken het meer te waarderen als er voor een sociale, culturele of maatschappelijke herbestemming wordt gekozen, in plaats van een commerciële. Een nieuwe functie als museum, bibliotheek of maatschappelijk centrum wordt als ‘passend’ en ‘waardig’ gezien. Een kerk is van nature een plek van samenkomst en cultuur; dus als dat wordt doorgezet, heeft men daar vrede mee.’

HOE SPEELT HUISVESTING BINNEN JOUW EIGEN KERK?

‘Het gebouw is voor ons een heel actueel onderwerp. We zijn namelijk op zoek naar een nieuwe locatie. We maken nu gebruik van een ‘echt’ kerkgebouw, dat van de Baptistengemeente in Haarlem. Op zondagochtend hebben zij eerst hun dienst, en daarna wij. Zij gaan het gebouw echter verlaten – dat betekent dat wij ook een ander gebouw moeten zoeken. Wij kunnen het namelijk niet kopen, huren of overnemen. Daarvoor hebben we als piepjonge kerk gewoonweg niet genoeg geld. Re:connect is een zogenaamde community church, met veel verschillende culturen en veel jonge mensen. Je zou ons ‘charismatisch’ kunnen noemen. Wat onze kerkdiensten betreft, maakt het ons eigenlijk niet uit waar we die houden. Dat kan in een lege parkeergarage

Esther Graftdijk:
‘Veel jonge kerken zijn op zoek naar ruimte’

zijn, maar ook in iemands woonkamer, een buurtzaaltje of een ‘echte’ kerk. Kerk is voor ons de gemeenschap, niet het gebouw.’ Ik denk overigens dat hier een interessante wisseling van perspectief ligt: traditionele kerkgemeenschappen nemen af en hun kerkgebouwen komen leeg te staan. Jonge, moderne kerken zoals re:connect groeien juist snel en zijn op zoek naar een gebouw. Je zou denken: perfect, één en één is twee. Maar ja, het geld is altijd wel een dingetje.’

Elke gemeente een KERKENVISIE

De minister van OCW stelt de komende drie jaar ruwweg 3 miljoen euro per jaar beschikbaar aan gemeenten om hun kerkenvisies op te stellen. In principe worden alle kerken meegenomen in het gesprek met alle betrokken partijen: gemeente, kerkgenootschappen, burgers en erfgoedinstellingen. Wat houdt zo’n kerkenzie in?

In eerdere jaren hebben gemeenten ook kerkenvisies opgesteld. Vaak hadden die visies echter maar betrekking op een deel van het totale kerkenbestand – dat willen we nu anders doen. De eerdere visies (zie kader onder) leren ons belangrijke lessen, en daarnaast zijn er in zes gemeenten pilots opgestart om samen te leren hoe zo’n integrale visie vorm kan krijgen.

De middelen, waar een gemeente vanaf 2019 een beroep op kan doen, zijn vooral bedoeld om het proces te begeleiden waarin gezamenlijk wordt nagedacht

over een duurzame toekomst van het kerkenbestand. Het document, waarin uiteindelijk afspraken worden vastgelegd, is daarbij minder van belang en is vormvrij, wel staat de integrale aanpak voorop.

In de dialoog die moet leiden tot de kerkenzie, is het zaak dat partijen elkaars belangen en invalshoeken respecteren. Zo kunnen kerkeigenaren problemen ervaren met het in stand houden van hun gebouwen. Erfgoedorganisaties kunnen bezorgd zijn over het verlies aan cultuurhistorische kwaliteit. Kerkleden en buurtbewoners willen betrokken zijn bij de toekomst van ‘hun’ kerk. En gemeenten bezien de kerkgebouwen ook vanuit sociale en economische perspectieven. Al die invalshoeken en belangen moet men onder ogen zien, met elkaar bespreken en wegen. Duidelijk is in ieder geval dat er allerlei manieren zijn om te zorgen voor een duurzame toekomst voor de kerkgebouwen in Nederland.

6 EERDERE KERKENVISIES

UTRECHT

2017 > 58 kerkgebouwen

- In opdracht van de gemeenteraad.
- Alleen monumenten.
- Kernkwaliteiten en transformatieruimte benoemd in herbestemmingsprofielen.
- Geen keuzes vooraf; volgen op marktontwikkelingen.
- Visie en herbestemmingsprofielen ook vastgesteld als toetsingsinstrument.

BERGEN OP ZOOM

2008 > 5 kerkgebouwen

- Gebouwencommissie gevormd met bisdom, parochies, gemeente en parochianen.
- Visievorming om te kunnen anticiperen op mogelijke ontwikkelingen.
- Gedragenheid kerkgebouw in de wijk en wensen van gebruiker vooropgesteld.
- Visieontwikkeling primair kwestie van dialoog; inventariseren kon altijd nog.

DEVENTER

2013 > 23 kerkgebouwen

- N.a.v. motie uit gemeenteraad.
- Opgave voor alle kerkgebouwen in kaart; vervolgens rol gemeente bepalen.
- Resultaat: open dialoog tussen gemeente en eigenaren; uitkomst: lokale agenda.
- Rol gemeente: agenderen, faciliteren en makelen.
- Geen harde afspraken vooraf, maar elkaar goed weten te vinden bij nieuwe ontwikkelingen.

UDEN

Gaande > 6 kerkgebouwen

- Sint-Petrusparochie initiatiefnemer.
- Bottom-up klankbordgroepen vanuit lokale gemeenschap.
- Verdiepingsslag door herbestemmingsprofielen en haalbaarheidsonderzoek per kerk.

Handreiking Kerkenvisies

Omdat het kerkenlandschap en de samenwerkingscultuur per gemeente flink kunnen verschillen, gingen in 2018 pilots van start. Zes gemeenten onderzoeken hoe zij de dialoog over hun kerken en religieuze gebouwen het beste vorm kunnen geven. Bij sommige gemeenten gaat het alleen over kerkgebouwen, bij andere ook over moskeeën, kloosters en kapellen. Het gaat om: Amersfoort (88), Ooststellingwerf (19), Oss (31), Rotterdam (144), Súdwest-Fryslân (160) en Zaanstad (60) – tussen haakjes het aantal gebouwen waarover een visie opgesteld wordt. De ervaringen uit deze pilots worden gevoegd bij de evaluaties van gemeenten die eerder kerkenvisies hebben ontwikkeld. Ze worden geïntegreerd tot een handreiking die begin 2019 beschikbaar komt.

APPINGEDAM

2012 > 3 kerkgebouwen en 1 synagoge

- Gemeente initiatiefnemer tot Damster Kerkencarrousel: uitruil van gebruikers.
- Uitgangspunt: focus op kwaliteit gebouwen, hun functionaliteit, en verhaal en betekenis voor de lokale gemeenschap.
- Gemeente maakt actief tussen behoeften en gebouwen.

DEN HAAG

2018 > 62 kerkgebouwen en moskeeën

- In opdracht van de gemeenteraad.
- Alleen niet-monumenten.
- Herijking waardering in A-, B- en C-categorie.
- Voornemen tot herbestemmingsprofiel per kerk.
- Communicatietraject per vrijgekomen kerk; stakeholders bij mogelijke herbestemming betrokken.

ELKE KERK heeft een uniek verhaal

We zijn als Nederlanders gewend om in het buitenland even een kerk binnen te lopen om rond te kijken. In eigen land doen we dat veel minder. Waarom? Omdat we onvoldoende weten wat voor moois onze eigen kerken te bieden hebben. Maar ook omdat we gewoonweg te vaak voor een dichte deur staan. Maar daar komt nu verandering in.

Portugese Synagoge, Amsterdam
Beeld: Peter Lange

Inmiddels hebben zich 14 kerken en twee synagogen verzameld onder de vlag van het 'Grootste Museum van Nederland'.

Met dit project laat Museum Catharijneconvent zien wat openstellen voor een breed publiek kan brengen. Niet alleen wordt duidelijk hoe groot de belangstelling is voor religieus erfgoed, maar ook hoe goed toeristisch bezoek samen kan gaan met religieus gebruik van de kerk.

MEER MISBEZOEKERS

Een van locaties van het Grootste Museum van Nederland is de Cenakelkerk in Heilig Landstichting. Deze van top tot teen beschilderde kerk in de bossen bij Nijmegen opende in de zomer van 2017 haar deuren voor een breed publiek. De kerk kreeg nieuwe bezoekersfaciliteiten, zoals een ontvangstbalie, informatiefolders en bewegwijzering in en om de kerk. Maar misschien wel het allerbelangrijkste: deze actie genereerde

DE ZONDAGSE MIS TREKT SINDS DE OPENSTELLING MÉÉR RELIGIEUZE BEZOEKERS DAN VOORHEEN

nieuwe energie die zorgde dat meer dan 50 nieuwe vrijwilligers zich aanmeldden. Cultuurliefhebbers kunnen de kerk nu vier dagen per week bezoeken. En niet zonder resultaat. Sinds de opening kwamen er al ruim 12.000 mensen langs. En, verrassend, ook de zondagse mis trekt sindsdien méér religieuze bezoekers dan voorheen.

GASTVRIJHEID CONCREET MAKEN

In het veranderingsproces dat deze en de andere locaties van het Grootste Museum van Nederland, doorlopen, staan twee zaken centraal: de kerk leert gastvrijheid concreet te maken én leert aan te sluiten bij de belevingswereld

van de bezoekers. Het begint met het verruimen van de openingstijden. Vervolgens is het belangrijk dat bezoekers ook weten dat de deur openstaat en dat iedereen welkom is. Voor veel mensen is de drempel om een kerk in Nederland binnen te stappen nog altijd hoog. Mag ik wel naar binnen? Verstoor ik misschien een mis of dienst? Mag ik hardop praten? Een warm welkom is daarom cruciaal. De rol van de vrijwilligers die de bezoekers ontvangen, is daarbij niet te onderschatten. Nodig is een open, gastvrije en proactieve houding. En dat is te leren.

WIE IS DEZE HEILIGE?

Voor mensen die al veel in kerken komen, is het misschien gesneden koek. Maar voor de meeste bezoekers is kennis over religieus erfgoed niet vanzelfsprekend. Wat is eigenlijk een altaar? Wie ligt hier begraven? Wie is deze heilige? Hoewel het rondlopen in een kerk al een belevenis op zich is, heeft de bezoeker informatie nodig om te begrijpen waar hij of zij naar kijkt. Om die informatie te bieden, kiezen kerken voor een audiotour, kijkkaart of rondleiding. De vorm blijkt minder belangrijk dan de ervaring. De beleving en interesse van de bezoeker dienen

centraal te staan. En deze interesse kan zomaar heel anders zijn dan die van de mensen die op dat moment al regelmatig in de kerk komen. Het is dus een zoektocht naar de verhalen van de kerk.

WAT IS UW VERHAAL?

Het geschikt maken van een kerk voor een breed publiek vraagt veel van uw organisaties. Het gaat niet vanzelf en kost de nodige tijd. Dat mag niet onderschat worden. Maar elke kerk heeft een uniek verhaal te vertellen – de kunst is dat verhaal goed uit te

MAAK GASTVRIJHEID CONCREET EN SLUIT AAN BIJ DE BELEVINGSWERELD VAN DE BEZOEKER

dragen. Het is daarom dat, binnen het Programma Toekomst Religieus Erfgoed, de locaties uit het Grootste Museum van Nederland, onder leiding van Museum Catharijneconvent, hun kennis en ervaringen gaan delen met andere kerken. Wat is uw verhaal?

Cenakelkerk, Heilig Landstichting
Beeld: Arjan Bronkhorst

Verduurzamen met NIEUWE ENERGIE

Ook binnen de kerkengemeenschap hoor je de roep om verduurzaming steeds duidelijker. Maar waar hebben we het dan precies over? En waar te beginnen? Met het terugdringen van je energieverbruik, kun je als kerk een voor de hand liggende start maken. Maar er is meer.

Kerken zijn over het algemeen grote, verouderde gebouwen, die relatief veel energie verbruiken. Energieaanpassingen zijn alleen al nodig om de vaak enorme stookkosten te drukken en daarmee het voortbestaan van de kerk te kunnen garanderen. Met dit soort aanpassingen kun je als kerk ook voor meer comfort zorgen. En dat creëert de gelegenheid om meer activiteiten te organiseren en daarmee meer inkomsten te genereren. Energiemaatregelen sorteren zo dubbel effect.

QUICK WINS

Op het gebied van energieverbruik kun je als kerk een aantal vrij eenvoudige stappen ondernemen: het eigen energieverbruik beter in beeld brengen, de kachel meer op maat stoken (niet voor elke activiteit de hele kerk verwarmen), voor de hand liggende isolatiemaatregelen treffen (zo kieren toegangsdeuren vaak) en overstappen naar energiezuinige verlichting. Deze stappen kosten relatief weinig en zorgen snel voor resultaat.

ENERGIESCAN

Voor bouwkundige aanpassingen is het verstandig eerst een energiescan te laten uitvoeren. Deze meet het energieverbruik en brengt kansrijke aanpassingen in beeld. Maar investeren is vaak niet eenvoudig, zeker als de toekomst van een kerkge-

nootschap ongewis is. Toch zijn er steeds meer voorbeelden van kerken die dit wel doen en hier tevreden over zijn. Veel van die kerken zijn aangesloten bij De Groene Kerkenactie, opgezet door de organisaties Tear en Kerk in Actie.

GROENE KERKENACTIE

De Groene Kerkenactie helpt kerken op weg met een toolkit, netwerkmogelijkheden en informatievoorziening. Geïnteresseerde kerken komen via de website meer te weten over het groene beleid van deelnemende kerken en kunnen daar een blik werpen op de Groene Kerken-toolkit. Een kerk die het Ik ben een Groene Kerk-label al bezit, is de H. Dominicuskerk in Tiel. De kerk heeft bijvoorbeeld de oude cv-ketels vervangen door milieuvriendelijkere hr-ketels en heeft de automatische cv-inschakeling vervangen door handinschakeling naar behoefte. Daarnaast wil de kerk eind 2018 volledig overstappen naar duurzame energie.

MEER DAN 200 KERKEN

Atie de Vos van Kerk in Actie geeft aan dat het aantal 'Groene Kerken' in Nederland de afgelopen twee jaar steeg van 50 naar ongeveer 210 kerken en 2 moskeeën. De Vos erkent dat de snelle ontwikkelingen op het gebied van duurzaamheid het niet eenvoudiger maken om te beslissen welke maatregelen je moet treffen. Toch kunnen we nog een aantal concrete stappen benoemen waar kerken direct mee aan de slag kunnen.

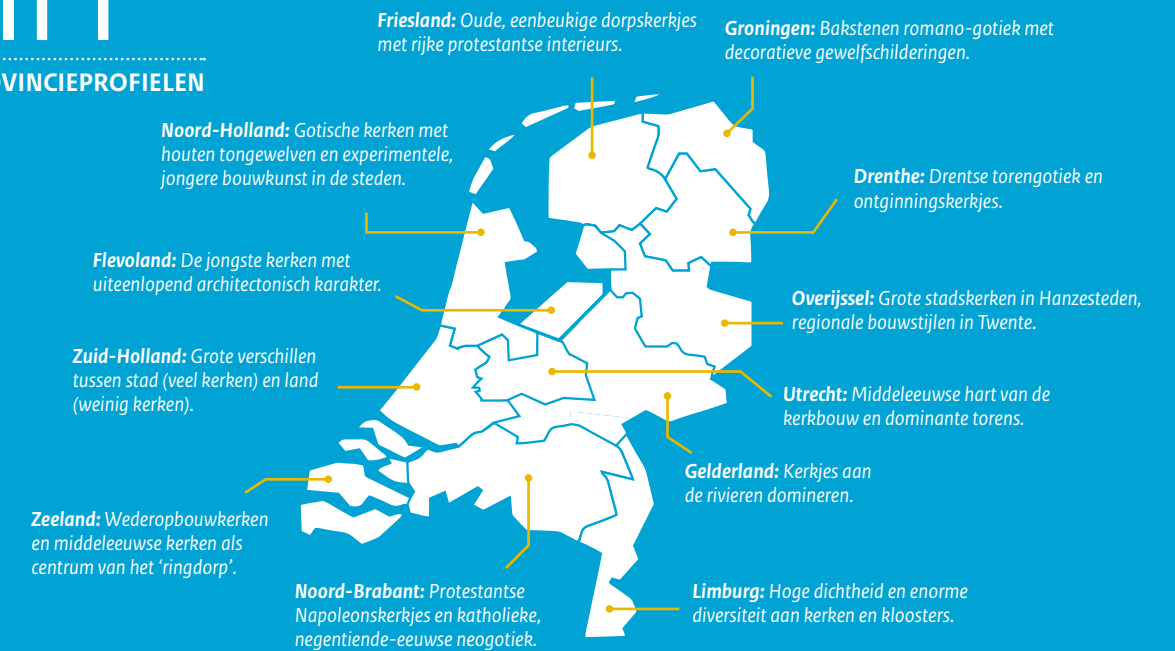
KLIMAATVOETAFDruk

Neem je financiële beleid als kerk. Overstappen naar een groene bank, of investeren in duurzame projecten, dragen concreet bij aan de verduurzaming van kerken. Of stap over op milieuvriendelijke schoonmaakmiddelen, schenk eerlijke koffie en gebruik gerecycled papier – allemaal manieren om de klimaatvoetafdruk van de kerk te verkleinen. Er is nog een lange weg te gaan, maar deze voorbeelden en initiatieven laten zien dat er wel degelijk beweging zit in verduurzaming binnen de kerkengemeenschap.

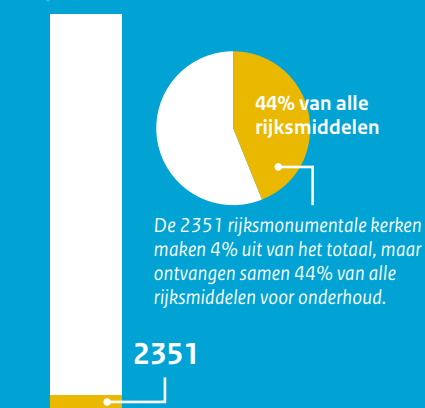
Dit zijn de feiten

FEIT 1

12 PROVINCIEPROFIELEN

TOTAAL 61.919

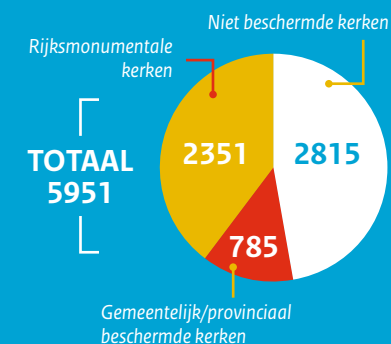

FEIT 2

AANTAL RIJKSMONUMENTEN (bron: erfgoedmonitor RCE)

FEIT 3

AANTAL KERKGEBOUWEN IN NEDERLAND Volgens telling tot 1970 (bron: RCE)

FEIT 4

VERWACHT VERLIES AAN RELIGIEUZE FUNCTIE: 30 TOT 80 PROCENT (bron: CIO-K tijdens rondetafelbijeenkomst Tweede Kamer 2016)

FEIT 5

MEEST BEZOCHTE KERKEN Aantal bezoekers per jaar (bron: NBTC 2018)

- 750.000** Dominicanen, Maastricht
- 600.000** Broerenkerk, Zwolle
- 400.000** Domkerk, Utrecht
- 300.000** St. Jan Kathedraal, Den Bosch
- 232.000** Nieuwe Kerk, Amsterdam

De Walburgisgemeenschap kwam op 1 juli 2018
bijeën om te herdenken dat de Sint Walburgiskerk
uit 1315 te Arnhem vijf jaar eerder aan de eredienst
werd onttrokken. De kerk is inmiddels verkocht,
maar zit nog diep in de harten van de gemeenschap.
Beeld: Jan van Dalen